SO‘ZLARNING SHAKL VA MA’NO MUNOSABATIGA KO‘RA TURLARI VA ULARNI TO‘G‘RI QO‘LLASHNING NAZARIY-METODIK ASOSLARI

Bozorov Behruz Ilhom o‘g‘li
Turin politexnika universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada o‘zbek leksikologiyasining fundamental yo‘nalishlaridan biri hisoblangan so‘zlarning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra turlari (polisemiya, omonimlar, sinonimlar, antonimlar, paronimlar va enantiosemiya) keng qamrovda tadqiq etiladi. Leksik birliklarning mazkur tasnifiy guruhlarini badiiy, ilmiy va publitsistik nutqda me’yoriy va to‘g‘ri qo‘llash masalalari, ularning stilistik vazifalari hamda o‘quvchilar nutq madaniyatini oshirishdagi amaliy ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Leksikologiya, polisemiya, omonimlar, sinonimlar, antonimlar, paronimlar, enantiosemiya, nutq madaniyati, uslubiyat, leksik me’yor.

KIRISH

Til jamiyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti bilan birgalikda rivojlanib boruvchi murakkab va mukammal tizimdir. Har bir xalqning tafakkur tarzi, milliy ruhiyati, dunyoqarashi va estetik didi uning tilidagi lug‘at boyligida yorqin aks etadi. O‘zbek tilining boy lug‘at tarkibi so‘zlarning o‘zaro tashqi ko‘rinishi (shakli) hamda ichki mazmuni (ma’nosi) o‘rtasidagi turli-tuman munosabatlarga asoslanadi. Leksikologiya fanida so‘zlarning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra tasniflanishi tilimizning semantik imkoniyatlarini o‘rganishda muhim o‘rin tutadi. Bu borada o‘zbek tilshunosligida A. Hojiyev, Sh. Rahmatullayev, H. Jamolxonov, N. Mahmudov, S. Safarov kabi yetakchi olimlar tomonidan salmoqli ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan. Biroq globolashuv davrida tilning tozaligini saqlash, leksik me’yorlarga qat’iy amal qilish va nutq madaniyatini yuksaltirish masalalari har

qachongidan ko‘ra dolzarbroq tus olmoqda. Maqolaning asosiy maqsadi — so‘zlarning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra turlarini ilmiy-nazariy jihatdan tasniflash, ularning nutqdagi semantik-stilistik xususiyatlarini ochib berish hamda matnda to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llash yo‘llarini yoritishdan iboratdir.

1. So‘z ma’nosining taraqqiyoti va polisemiya (ko‘p ma’nolilik)hodisasi

Til taraqqiyoti jarayonida biror so‘zning asosiy, boshlang‘ich ma’nosidan kelib chiqqan holda u bilan mantiqiy yoki o‘xshashlik asosida bog‘langan boshqa qo‘shimcha ma’nolarning paydo bo‘lishi **polisemiya** (ko‘p ma’nolilik) deb ataladi. Polisemik so‘zlarda bitta asosiy (reallikni bevosita ifodalovchi to‘g‘ri) ma’no va bir nechta hosilaviy (ko‘chma) ma’nolar mavjud bo‘ladi.

To‘g‘ri va ko‘chma ma’no munosabatining lingvistik tabiati

To‘g‘ri ma’no: So‘zning obyektiv borliqdagi narsa, hodisa yoki belgiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri yo‘naltirilgan boshlang‘ich ma’nosidir.

Ko‘chma ma’no: Predmetlar yoki tushunchalar o‘rtasidagi o‘xshashlik (metafora), vazifadoshlik (metonimiya), doiradoshlik (sinekdoha) yoki so‘z birikmalaridagi funksional siljishlar natijasida yuzaga keladigan ikkilamchi ma’nodir.

Ilmiy tahlil uchun misol:"Oyoq" so‘zi:

1) Inson yoki hayvonning tana a’zosi (to‘g‘ri ma’no: bolaning oyog‘i).

2) Stol yoki stulning tirgak qismi (ko‘chma ma’no — metafora: stolning oyog‘i).

3) Tog‘ yoki adirlikning pastki etak qismi (ko‘chma ma’no: tog‘ning oyog‘i).

Ko‘p ma’noli so‘zlardan badiiy va publitsistik nutqda foydalanish ifodani jonli, ta’sirchan va obrazli qiladi. Biroq ilmiy va rasmiy hujjatlarda ko‘p ma’noli so‘zlarning ko‘chma ma’nolaridan foydalanish mantiqiy xatolarga va ma’no noaniqligiga sabab bo‘lishi mumkin.

2. Omonimlar va ularning turlari

Yozilishi va aytilishi bir xil, lekin bildirgan ma’nolari o‘zaro bog‘liq bo‘lmagan, tubdan farq qiluvchi so‘zlar **omonimlar** deb ataladi. Omonimlar tilning lug‘at boyligini ixchamlashtirish va matnda uslubiy joziba yaratishda muhim o‘ynaydi.

Omonimlarning hosil bo‘lish manbalari va turlari:

a) **Leksik omonimlar:** Fonetik jihatdan bir xil shaklga ega bo‘lgan, lekin mutlaqo boshqa-boshqa ma’nolarni anglatuvchi mustaqil so‘zlar.

Misol: **Yuz** (son — 100) va **yuz** (inson yuzi, afti).

b) **Grammatik omonimlar:** So‘z o‘zaklarining turli grammatik shakllar yoki qo‘shimchalar bilan mos kelishi natijasida yuzaga keladigan shakllar. Misol:"O‘qi" (fe’lning buyruq-istak maylidagi shakli) va "o‘qi" (ot — o‘q qurolining egalik qo‘shimchasi olgan shakli).

d) **Fonetik omonimlar (Omofonlar):** Talaffuzi bir xil, lekin yozilishi farq qiladigan so‘zlar.

Misol: **Fasl** va **pasl** (ba’zi lahja va og‘zaki nutqda talaffuz yaqinlashishi mumkin bo‘lgan holatlar).

e) **Grafik omonimlar (Omograflar):** Yozilishi bir xil, ammo urg‘u o‘rni tufayli ma’nosi o‘zgaradigan so‘zlar.

Misol: **Olma** (meva) va **olma** (fe’l: olma).

Omonimlar hazil-mutoyiba, she’riyat va so‘z o‘yinlarida (pun) keng qo‘llanilsa-da, ilmiy va rasmiy uslubda ularni o‘rinli tanlamaslik tushunmovchiliklarni keltirib chiqaradi.

3. Sinonimlar va ularning uslubiy guruhlari

Yozilishi va aytilishi turlicha, lekin ma’nosi bir xil yoki bir-biriga yaqin bo‘lgan so‘zlar **sinonimlar** (ma’nodoshlar) deb ataladi. Tilimizdagi sinonimlar qatori fikrning boyligi va rang-barangligidan dalolat beradi.

Sinonimlarning asosiy turlari:

Ma’noviy (ideografik) sinonimlar: Anglatgan tushunchasining nozik qirralari, darajasi yoki xususiyatiga ko‘ra farqlanuvchi so‘zlar. Misol:Yig‘lamoq, bo‘zlamoq, ingramoq, uvvos solmoq.

Uslubiy sinonimlar: Asosiy ma’nosi bir xil bo‘lib, faqat nutq uslublariga mansubligi bilan ajralib turadigan birliklar. Misol:Ko‘z (neytral/umumxalq), chashm (adabiy-poetik), a’zo (rasmiy).

Absolyut (mutlaq) sinonimlar: Ma’nosi va uslubiy bo‘yog‘i bir-biriga to‘liq mos keluvchi so‘zlar (til taraqqiyoti jarayonida ular ko‘pincha birining siqib chiqarilishiga olib keladi).

Misol:Lug‘at va qomus (ba’zi kontekstlarda), tilshunoslik va yevrosiyoviy terminologik qatlamlar.

Sinonimlardan to‘g‘ri foydalanish nutqdagi takrorlarni (tavtologiya) yo‘q qiladi, fikrni ta’sirchan va aniq ifodalashga xizmat qiladi.

4. Antonimlar va ularning qiyosiy-mantiqiy tabiati

Ma’nolari bir-biriga zid, qarama-qarshi bo‘lgan so‘zlar **antonimlar** (zid ma’noli so‘zlar) deb ataladi. Antonimlar asosan sifat, ravish, fe’l va ot turkumlarida keng tarqalgan bo‘lib, borliqdagi ziddiyatlarni, xususiyatlar qutbliligini yorqin ochib beradi.

Misol:Katta — kichik, baland — past, oq — qora, sevmoq — nafratlanmoq, issiq —sovuq.

Badiiy adabiyotda antonimlar **antiteza** (zidlash) stilistik figura uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Ular muallifning g‘oyaviy niyatini chuqur ochib berishda, voqelikni taqqoslash orqali yorqin taassurot qoldirishda muhim quroldir.

5. Paronimlar va ularni farqlashning amaliy ahamiyati

Talaffuzi va yozilishi bir-biriga juda o‘xshash, lekin ma’nolari turlicha bo‘lgan so‘zlar **paronimlar** deb ataladi. Paronimlar o‘zbek tilshunosligida o‘ziga xos murakkab leksik hodisa bo‘lib, ularni farqlay olish savodxonlikning mezonlaridan biridir.

Paronimlarning turlari:

1. **Tovush tarkibiga ko‘ra:** Tishla (tish harakati) va toshla (tosh otish).

2. **Affiks yoki o‘zak o‘xshashligiga ko‘ra:** Karyera va karera yoki asabiy va asabbuza.

Paronimlarni matnda adashtirib yuborish jiddiy mantiqiy xatolarga va kulgili vaziyatlarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun o‘quvchilar va yosh mutaxassislar paronim so‘zlarning imlo hamda semantik qoidalarini puxta o‘zlashtirishlari zarur.

6. Enantiosemiya (o‘z-o‘ziga zid ma’nolilik) hodisasi Leksikologiyada kamroq o‘rganilgan, ammo muhim hodisalardan biri — **enantiosemiya** bo‘lib, bunda bitta so‘zning o‘zi kontekst yoki ohangga ko‘ra bir-biriga zid (qarama-qarshi) ma’nolarni anglatadi. Misol: **"Yaxshigina"** so‘zi: 1. Ijobiy ma’noda: Yaxshigina natija qayd etdi (yetarli darajada yaxshi).

2. Salbiy ma’noda: Yaxshigina pand yedi (ancha ko‘p, yomon ma’noda jiddiy).

Enantiosemiya hodisasini tushunish matn kontekstini to‘g‘ri tahlil qilishda katta ahamiyatga ega.

7. So‘zlardan foydalanishda yo‘l qo‘yiladigan tipik leksik xatolar Nutq madaniyatini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, so‘zlarning shakl va ma’no munosabatlarini yetarli darajada bilmaslik quyidagi xatolarni keltirib chiqaradi: **Paronimlarni chalkashtirish:** Masalan, ilm va olim yoki obyektiv va subyektiv tushunchalarini o‘rinli qo‘llamaslik.

Taftologiya (ortiqcha so‘z ishlatish): Sinonim so‘zlarni ma’nosini takrorlagan holda yonma-yon qo‘llash ("xotirjamlik va osoyishtalik" kabi o‘rinli bo‘lmagan dublyajlar).

Leksik o‘xshashlikni buzish: Ko‘p ma’noli so‘zlarning ko‘chma ma’nosini noto‘g‘ri kontekstda qo‘llash.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, so‘zlarning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra turlari o‘zbek tilining semantik salohiyati naqadar boy va mukammal ekanligini ko‘rsatadi. Polisemiya, omonimlar, sinonimlar, antonimlar, paronimlar va enantiosemiya tizimini chuqur o‘rganish har bir shaxsning, jumladan, talaba va o‘quvchilarning nutq madaniyatini yuksaltirishga, fikrni mantiqiy va ta’sirchan bayon etishga xizmat qiladi. Leksik birliklarni tanlashda qat’iy me’yorlarga amal qilish tilimizning go‘zalligi va ifodaliligini ta’minlaydigan asosiy omildir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hojiyev A. O‘zbek tili leksikologiyasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1998.
2. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. — Toshkent: O‘qituvchi,1992.
3. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Talqin, 2005.
4. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. — Toshkent:O‘qituvchi,1995.
5. Safarov S. Pragmatika. — Toshkent: Akademnashr, 2008.
6. Berdiyorov H., Rasulov R. O‘zbek tilining amaliy stilistikasi. — Toshkent: O‘qituvchi,1988.
7. Shermatova U. Leksik semantika va o‘zbek tili lug‘at boyligi masalalari. — Toshkent: Universitet, 2012.